

Rozwiązanie stosunku pracy z katechetą w świetle wybranego orzecznictwa sądów polskich

W dorobku Dostojnego Jubilata Profesora Tadeusza Kuczyńskiego znaczącą część stanowią prace poświęcone pracowniczym stosunkom pracy, a wśród nich związane z jego ochroną, która szczególnie jest zagrożona w przypadku ich jednostronnego rozwiązania. Z taką sytuacją mamy do czynienia w odniesieniu do katechetów w przypadku cofnięcia im *missio canonica*.

Wstęp

Możliwość nauczania przez osoby wierzące swojej religii jest jedną z form realizacji wolności religijnej w aspekcie pozytywnym przewidzianej w art. 53 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483)¹. Szczegółowa konkretyzacja tego prawa nastąpiła w aktach niższego rzędu, jak: Konkordat², ustawa o systemie oświaty³ oraz rozporządzenie wykonawcze Ministra Edukacji Narodowej⁴.

By mieć pewność, że nauczanie to będzie zgodne z tym, co głosi Kościół katolicki, zapewniono mu wpływ na program nauczania i podręczniki, a także zagwarantowano, że wspomniane nauczanie religii będą prowadzić osoby mające odpowiednie kwalifikacje. Potwierdzeniem ich posiadania przez danego nauczyciela jest, zgodnie z art. 12 ust. 3 Konkordatu, udzielona mu przez biskupa diecezjalnego *missio canonica*, upoważniająca go do nauczania religii. Natomiast jej cofnięcie oznacza utratę tego prawa.

Potwierdzenie powyższych uprawnień władz Kościołów od nadawania i cofnięcia *missio canonica* znajdujemy w § 1 ppkt 2b rozporządzenia Ministra Edukacji

¹ K. Więcek, *Nauczanie religii katolickiej w polskiej szkole publicznej w kontekście prawa rodziców do wychowania religijnego dzieci – aspekty historyczne i wybrane aktualne problemy*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, t. 16, s. 186.

² Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).

³ Ustawa z dnia 7 lipca 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 2019 r. poz. 1481, 1818 i 2197).

⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych (Dz. U. Nr 36, poz. 155).

Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych, który przewiduje, że pisemne imienne skierowanie udzielone danemu nauczycielowi do nauczania religii w danej szkole może być cofnięte przez nadającego, co jest równoznaczne z utratą prawa do nauczania religii w danej szkole. Mimo wydawałoby się oczywistej jasności powyższego przepisu w latach 2015-2018 był on podstawą orzeczenia w siedmiu sprawach sądowych, których przedmiotem było cofnięcie *missio canonica* i w uzasadnieniach których w różny sposób odwoływano się do przepisów ją regulujących.

1. W wyroku Sądu Okręgowego w Piotrkowie Trybunalskim z dnia 21 kwietnia 2015 r. (sygn. VP a 165/14)⁵, stanowiącym apelację od wyroku Sądu Rejonowego w Radomsku z dnia 16 września 2014 r. (sygn. IV P 191/13), Sąd Okręgowy stwierdził, że brak jest możliwości kwestionowania przed Sądem Pracy decyzji pozwanej kurii o cofnięciu skierowania do pracy w charakterze nauczyciela religii. W uzasadnieniu wyroku powołał się on na § 5 ust. 2 rozporządzenia z 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania religii w szkołach, w myśl którego cofnięcie skierowania jest równoznaczne z utratą uprawnień do nauczania religii. Sąd podkreślił, że przepisy rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej ani zawartego przez niego porozumienia z Konferencją Episkopatu Polski Kościoła katolickiego dotyczące kwalifikacji zawodowych nauczycieli religii, ani żadne przepisy ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty nie regulują okoliczności uzasadniających cofnięcie skierowania do nauczania religii, ani nie przewidują możliwości odwołania się od takiej decyzji biskupa. Oznacza to, że biskup nie musi wskazywać przyczyn cofnięcia skierowania do nauczania religii. Konkludując, ostatecznie stwierdził on, że „decyzja biskupa jest autorytarna i nie podlega ocenie prawodawcy ani Sądu”.

2. Największe chyba kontrowersje wzbudził wyrok Sądu Rejonowego dla Krakowa-Nowej Huty z dnia 20 października 2015 r. (sygn. IV P 1587/14/N)⁶, który dotyczył byłej katechетки S.Z., w chwili, gdy cofano jej misję kanoniczną, będącej w ciąży i pozostającej w związku konkubenckim.

Uzasadniając swoje orzeczenie, sąd I instancji uznał, że mianowanym nauczycielkom katechezy nie przysługuje w ogóle ochrona przed zwolnieniem w okresie ciąży, bo nie obowiązują ich te przepisy Kodeksu pracy⁷, które zakazują wypowiedzenia i rozwiązywania umowy o pracę w okresie ciąży. Sąd stwierdził natomiast, że zastosowanie powinny mieć przepisy Karty Nauczyciela, które przewidują konieczność automatycznego rozwiązania umowy z katechetą, któremu biskup cofnął skierowanie.

⁵ Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, orzeczenia.ms.gov.pl/content/missioS0020canonica/15251000025 [dostęp 1.04.2022].

⁶ <http://orzeczenia.krakow.so.gov.pl> [dostęp 1.04.2022].

⁷ Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1320, z 2021 r. poz. 1162, z 2022 r. poz. 655).

Sąd powołał się przy tym na art. 12 ust. 3 Konkordatu i art. 23 ust. 1 pkt 6 Karty Nauczyciela⁸, który stanowi, że stosunek pracy z nauczycielem zatrudnionym na podstawie mianowania ulega rozwiązaniu w razie cofnięcia skierowania do nauczania religii w szkole na zasadach określonych w odrębnych przepisach.

Ponadto powołał się on na orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2004 r. (sygn. I PK 208/03) wskazujące, że zakaz rozwiązania stosunku pracy bez zgody zarządu zakładowej organizacji związkowej nie dotyczy rozwiązania stosunku pracy z nauczycielem religii z powodu cofnięcia skierowania do nauczania religii w szkole. Zapis art. 23 ust. 1 pkt 6 Karty Nauczyciela ma bowiem charakter obligatoryjny, nakładając na dyrektora szkoły obowiązek rozwiązania umowy o pracę i nawet przepisy art. 32 ust. 1 ustawy z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych nie znajdują zastosowania w tym przypadku⁹.

Dyrektor szkoły nie miał również żadnego wpływu na podjęte przez biskupa diecezjalnego decyzje. Nie mógł też nie zastosować się do pisma zawiadamiającego go o cofnięciu skierowania do nauczania religii przez powódkę.

Sąd Rejonowy, analizując obowiązujący stan prawny, zwrócił uwagę na fakt, że w obowiązujących przepisach istnieje luka prawna rodząca kolizję przepisów w postaci kategoriycznych zapisów rozporządzenia w sprawie warunków i sposobu nauczania religii oraz Karty Nauczyciela, które to zapisy nie dają dyrektorom szkół, w których prowadzone jest nauczanie religii, możliwości dysponowania nauczycielem zatrudnionym w szkole tylko celem nauczania religii.

Zwrócił także uwagę, że w żadnym z aktów prawnych nie zapisano, z jakiego powodu można nauczycielowi cofnąć skierowanie do nauczania religii. Byłoby to bowiem dyktowanie biskupowi, kiedy może cofnąć skierowanie¹⁰.

3. Równie liczne kontrowersje wywołało odwołanie powódki w powyższej sprawie, które zawarte zostało w wyroku Sądu Okręgowego w Krakowie z dnia 20 października 2016 r. (sygn. VII Pa 326/15)¹¹.

Sąd na wstępie w tej sprawie zwrócił się do Kurii Metropolitalnej o wskazanie przyczyn nieprzedłużenia misji kanonicznej powódce i dopuścił dowód z odpowiedzi na to wezwanie. Kuria odpowiedziała na nie, że powódka nie zwróciła się o przedłużenie misji kanonicznej, gdyż ta była dotychczas udzielana jej na czas określony i następnie przedłużana. Ale nie tym razem.

Sąd Okręgowy wyraził pogląd, że przepisy w sposób spójny regulują stosunek pracy nauczyciela religii w szkole. W przedmiotowej sprawie wystąpiła jednak okoliczność, której powyższe przepisy nie regulują, a mianowicie to, że powódka w dacie rozwiązania z nią stosunku pracy była w ciąży. Sąd II instancji, uwzględniając

⁸ Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 1762, z 2022 r. poz. 935).

⁹ Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 854).

¹⁰ *Sąd uznał, że szkoła miała prawo zwolnić katechetkę w ciąży*, <https://www.pulshr.pl.prawo-pracy/sad-uznal-ze-szkola-miala-prawo> [dostęp 1.04.2022].

¹¹ Lex nr 2153497 [dostęp 1.04.2022].

jednak ten fakt, wskazał, że art. 177 § 1 Kodeksu pracy, zakazujący wypowiedzenia i rozwiązania umowy o pracę w okresie ciąży i urlopu macierzyńskiego obejmuje ochronę również katechetki. Dlatego w sytuacji powódki powinny być znaleźić zastosowanie przepisy przewidujące szczególną ochronę kobiet w okresie ciąży.

Reasumując, sąd okręgowy uznał, że co do zasady przepisy prawa pracy dotyczące ochrony kobiet w okresie ciąży mają również zastosowanie do katechetek. Dodał jednak, że ze względu na to, że powódka nie dopełniła przed początkiem roku szkolnego formalności i nie przedłużyła ważności skierowania do nauczania religii w swojej szkole, stanowiło – w jego ocenie – zawnioną przyczynę, która uzasadniała wypowiedzenie powódce umowy o pracę, niezależnie od późniejszego cofnięcia skierowania przez biskupa. Mimo bowiem szczególnej ochrony w takiej sytuacji przepisy pozwalają na rozwiązanie umowy o pracę z winy pracownicy.

Poza jakby meritum sprawy sąd zauważył, że w powyższej sprawie biskup diecezjalny ze względu na sytuację osobistą, w jakiej znalazła się powódka, mógłby jej misji kanonicznej nie udzielić, gdyż w toku postępowania sądowego sama przyznała, że będąc osobą rozwiedzioną, żyła w konkubinacie i zaszła w ciążę. Sytuacja taka, co jest powszechnie wiadomo, jest „niezgodna z religią Kościoła [...], której powódka miałyby nauczać”. Doszło zatem do kolizji jej prawa do ochrony z uwagi na ciążę i prawa swobodnego kształtowania życia prywatnego z prawem do wolności wyznania władz religijnych.

4. Zupełnie inne podłoże miał wyrok z dnia 17 listopada 2016 r. Sądu Rejonowego Poznań-Grunwald i Jeżyce (sygn. 11/2016), dotyczący powoda P[iotra] J[anowicza], który mimo że był katechetą, nauczał głównie historii. Był on jednak objęty szczególną ochroną związkową, która nie pozwalała na jego zwolnienie bez zgody związku zawodowego. Na wniosek dyrektora szkoły, pozostającego z powodem w konflikcie, który twierdził, że nie ma zapotrzebowania na katechetę, biskup cofnął mu skierowanie do nauczania religii w tej szkole. Zdaniem szkoły cofnięcie skierowania do nauczania religii obligowało do rozwiązania z takim nauczycielem stosunku pracy w świetle Karty Nauczyciela, bez względu na przysługującą mu ochronę związkową. Odmiennego zdania był rozpatrujący tę sprawę Sąd Rejonowy, który orzekł, że zwolnienie z pracy powoda było bezprawne. A dyrekcja szkoły instrumentalnie wykorzystwała szczególnie i uproszczony tryb zwalniania katechetów, by ominąć ochronę związkową i rozwiązać stosunek pracy z nauczycielem, który niczym nie zawinił, by cofnąć mu misję kanoniczną. Mimo to nie przywrócono go do pracy, a jedynie przyznano mu odszkodowanie.

O niewłaściwym wykorzystaniu przepisów dotyczących cofnięcia misji kanonicznej we wspomnianej sprawie świadczy fakt, że zaraz po zwolnieniu powoda okazało się, że katecheta jest jednak potrzebny w wymienionej szkole.

W odwołaniu, w wyroku z dnia 20 września 2017 r., Sąd Okręgowy w Poznaniu podzielił opinię Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, że interpretacja przepisów, która pozbawia szczególnej ochrony trwałości stosunku pracy mimo przynależności

do związku zawodowego, jest nie do pogodzenia z wynikającą z Konstytucji RP wolnością działalności związków zawodowych, a także zasadą równego traktowania. Nauczyciele katechezy, skoro pracują w szkołach publicznych, powinni być traktowani w zakresie zatrudnienia tak jak wszyscy inni nauczyciele¹². Stanowisko wyrażone w niniejszej sprawie przez sądy niższej instancji podzielił także w wyroku z dnia 3 lipca 2019 r. Sąd Najwyższy¹³.

5. Przebywanie na zwolnieniu lekarskim nie było także przeszkodą dla Sądu Rejonowego dla Wrocławia-Śródmieście, który wyrokiem z dnia 28 lutego 2017 r. (sygn. X P 660/16)¹⁴ uznał za zgodne z prawem zwolnienie katechetki, której cofnięto misję kanoniczną do nauczania religii.

W powoływanej sprawie powódka wraz z bratem zakonnym (i przez pewien czas jeszcze nauczycielem muzyki) nauczała religii. Z czasem zmniejszyła się liczba uczniów chętnych do uczęszczania na religię i godzin z tego tytułu, które ledwie wystarczały dla jednego katechety, a pozostało ich dwoje: ona i brat zakonny. We wrześniu 2016 r. dyrektor szkoły poinformował o tym proboszcza parafii, a ten zwrócił się do Wydziału Katechetycznego z prośbą o cofnięcie misji kanonicznej powódce, co też Kuria zrobiła, jako przyczynę wskazując „zmiany personalne”.

Sąd stwierdził, że utrata misji kanonicznej, czy to na skutek jej wygaśnięcia, czy też cofnięcia jej przez biskupa diecezjalnego, powoduje konieczność rozwiązania umowy o pracę z katechetą. Cofnięcie bowiem misji kanonicznej ma bezpośredni wpływ na utratę kwalifikacji zawodowych.

Ponadto Sąd powołał się na kanon 775 § 1 Kodeksu Prawa Kanonicznego (dalej KPK)¹⁵, który stanowi, iż zadaniem biskupa diecezjalnego jest wydawanie norm odnośnie do katechezy, i kanon 805 KPK, który stanowi, iż ordynariusz miejsca ma prawo usuwania katechetów, ilekroć wymaga tego dobro religii lub obyczajów. Sąd powołał się także na komentarz do tego kanonu, iż z powyższego przepisu wynika, że dobro religii lub dobre obyczaje są wystarczającą racją powzięcia decyzji o usunięciu katechety, który niekoniecznie musi być winien zaistniałym zagrożeniom¹⁶.

Sąd zauważył także, że – na gruncie polskiego prawa pracy – nie ma żadnych możliwości, które mogłyby decyzję o cofnięciu misji kanonicznej unieważnić, nawet wtedy, kiedy organ władzy kościelnej upoważniony do cofnięcia misji kanonicznej

¹² Sukces HFPC. Zwolniony katecheta został przywrócony do pracy, <https://www.hfpc.pl/sukces-hfpc-zwolniony-katecheta-zostal-przywrocony> [dostęp 1.04.2022].

¹³ Zwolniony katecheta słusznie został przywrócony do pracy, <https://www.hfpc.pl/sn-zwolniony-katecheta-slusnie-zostal-przywrocony-do-pracy> [dostęp 1.04.2022].

¹⁴ Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, orzeczenia.ms.gov.pl/details/SN/155025500005021_X_P_000660_2016_Uz_2017-02-28 [dostęp 1.04.2022].

¹⁵ Kodeks Prawa Kanonicznego dany przez Papieża Jana Pawła dnia 25 stycznia 1983 r., Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 1984.

¹⁶ A. Mezglewski, *Misja kanoniczna do nauczania religii – przepisy prawa polskiego i kanonicznego*, [w:] W. Janiga, A. Mezglewski (red.), *Katecheza dzisiaj. Problemy prawne i teologiczne*, Wojewódzki Ośrodek Metodyczny w Krośnie i Wydawnictwo Diecezjalne w Sandomierzu, Krosno-Sandomierz 2000, s. 121.

dokona tego z naruszeniem prawa wewnętrznego danego związku wyznaniowego. Wynika to bowiem z konstytucyjnych zasad poszanowania autonomii i niezależności państwa i Kościołów oraz innych związków wyznaniowych. Również w przypadku Kościoła katolickiego z podanych powyżej przyczyn polskie sądy powszechne nie są upoważnione do przyjęcia skargi na niezgodność z prawem jakiegokolwiek aktu władzy kościelnej wydanego w oparciu o prawo wewnętrzne tegoż związku wyznaniowego¹⁷.

6. Na argumentację sądu w powoływanej wyżej sprawie wrocławskiej powołał się w wyroku z dnia 29 grudnia 2017 r. (sygn. IV P 65/17) Sąd Rejonowy w Suwałkach¹⁸, który dotyczył sprawy katechetki uczącej religii najpierw w szkole podstawowej, a następnie w szkole podstawowej połączonej z gimnazjum, będącej w okresie przedemerytalnym. Przeszła ona ścieżkę od nauczyciela mianowanego do dyplomowanego. Miała odbyty kurs doskonalenia zawodowego w zakresie formacji permanentnej katechetów oraz posiadała książeczkę misji kanonicznej katechety.

W przedmiotowej sprawie proboszcz zwrócił się z zapytaniem do biskupa diecezji o cofnięcie misji kanonicznej powódce, co ten uczynił. Na jej miejsce do nauczania religii w tej samej szkole został jednak skierowany na czas nieokreślony na stałe ksiądz.

Sąd Rejonowy w uzasadnieniu wyroku stwierdził, że nie ma podstaw do badania i oceny tego, z jakich przyczyn zwolniono powódkę z misji kanonicznej, oraz niepoinformowania jej w trakcie odbywania kursów doskonalenia zawodowego o zamiarze odwołania jej skierowania do nauczania religii. Podkreślił także, że nie ma prawa oceniać tej decyzji Kościoła katolickiego oraz jej zasadności. Nie należy także do jego kompetencji ocena, czy zasadnie została wybrana na nauczyciela religii osoba duchowna, a nie osoba świecka, jaką jest powódka. Dokonany przez Kurię Diecezjalną wybór nie podlega bowiem ocenie sądu, gdyż wykracza poza jego kompetencje.

Bez znaczenia w sprawie okazała się także przedłożona przez powódkę książeczka „Misja kanoniczna katechety”, w której miała ona wpisaną adnotację o przedłużeniu jej misji kanonicznej w szkole do sierpnia 2018 r., podpisana przez Dyrektora Wydziału Katechetycznego. Powyższy dokument nie miał żadnej mocy, gdyż powinien być podpisany przez biskupa diecezjalnego, ewentualnie przez dyrektora wydziału katechetycznego (co miało miejsce w przedmiotowej sprawie), ale musiało to być przedłużenie misji zawierające imienne skierowanie do nauczania religii w konkretnej szkole, a nie tylko ogólna adnotacja. „Książeczki” te nie są zresztą podstawą do zatrudnienia katechety (jest nią wyłącznie posiadanie misji kanonicznej), a służą jedynie do wylegitymowania się przez niego.

¹⁷ *Ibidem*, s. 122.

¹⁸ Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, orzeczenia.ms.gov.pl/details/SN/150520200002021_IV_P_000065_2017_Uz_2017-12-29 [dostęp 1.04.2022].

W odwołaniu od powyższego wyroku Sąd Okręgowy w Suwałkach w wyroku z dnia 23 marca 2018 r. (sygn. III Pa 5/18)¹⁹ nie podzielił argumentacji powódki, oddalając jej apelację.

Zakończenie

Powyższe wyroki dobitnie świadczą o konieczności zmian w prawie wyznaniowym przepisów dotyczących ochrony stosunku pracy nauczycieli nauczających religii.

W sprawach tych oparto się tylko na prawdzie formalnej, a wydane wyroki są tylko przejawem sprawiedliwości formalnej. Można mieć wątpliwości, czy o taką sprawiedliwość chodzi w Konstytucji polskiej, której art. 45 ust. 1 każdemu gwarantuje prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd.

Wyroki te są także dowodem nierównego traktowania nauczycieli religii, a więc pogwałcenia tym razem art. 32 ust. 1 Konstytucji, zgodnie z którym wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Jest to o tyle istotne, że Kościół katolicki w Polsce od chwili przywrócenia nauczania religii w szkołach publicznych walczy o równouprawnienie nauki religii i nauczycieli religii, tylko nie w zakresie ochrony ich praw w przypadku cofnięcia misji kanonicznej.

We wszystkich przywoływanych orzeczeniach podstawą nieuznania argumentów nauczycieli, którym cofnięto *missio canonica*, była kategoryczność § 1 ppkt 2b rozporządzenia w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych, przewidująca bezwzględną utratę uprawnień do nauczania religii w danej szkole w stosunku do nauczyciela religii w takim przypadku. Kategoryczność, którą można skwitować rzymską paremią *dura lex, sed lex*, gdyż nie daje ona żadnych szans nauczycielowi religii, niezależnie od ochrony prawnej, jaka mu przysługuje. Przy okazji warto dodać, że postanowienia § 1 ppkt 2b wspomnianego rozporządzenia, pozbawiające jakiegokolwiek ochrony prawnej nauczyciela religii, któremu cofnięto *missio canonica*, obowiązują dopiero od 9 września 1993 r., kiedy to na mocy § 1 ppkt 2b rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 sierpnia 1993 r. zmieniającego rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych (Dz. U. Nr 83, poz. 390) – wydanego niespełna miesiąc po podpisaniu Konkordatu – wprowadzono przepis o cofnięciu misji kanonicznej.

W ten sposób przepisy o misji kanonicznej stały się pośrednio podstawą do ograniczenia ochrony praw pracowniczych w polskim prawie, wymagającą jednak tego, by coś z nimi zrobić.

¹⁹ Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, orzeczenia.ms.gov.pl/details/SN/150520000001521_III_Pa_000005_2018_Uz_2018-03-23 [dostęp 1.04.2022].

Bibliografia

- Mezglewski A., *Misja kanoniczna do nauczania religii – przepisy prawa polskiego i kanonicznego*, [w:] W. Janiga, A. Mezglewski (red.), *Katecheza dzisiaj. Problemy prawne i teologiczne*, Wojewódzki Ośrodek Metodyczny w Krośnie i Wydawnictwo Diecezjalne w Sandomierzu, Krosno-Sandomierz 2000.
- Więcek K., *Nauczanie religii katolickiej w polskiej szkole publicznej w kontekście prawa rodziców do wychowania religijnego dzieci – aspekty historyczne i wybrane aktualne problemy*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2013, t. 16.